

Janez
Stanič

Literatura na stranskem tiru

Letos se je konec februarja Sovjetska zveza pridružila ženevski konvenciji o avtorskih pravicah, kar je v kulturnih krogih po svetu zbudilo nemalo zanimanja in deloma tudi presenečenja. Sovjetska zveza je namreč ves čas zagovarjala mnenje, da so umetniške stvaritve obče človeška last in da z njimi ni mogoče trgovati kot z drugim blagom. Tako so na primer v SZ pol stoletja prevajali tuje pisce, ne da bi jih bili vprašali za dovoljenje in ne da bi jim bili plačali. Če in kadar pa so se za to le odločili, se niso zato, ker bi menili, da jih obvezuje konvencija o avtorskih pravicah, ampak iz drugih razlogov. Zdaj pa bo drugače: tuji avtorji bodo morali dati dovoljenje za prevod svojih del in za morebitne krajšave (ki so v sovjetski prevajalski praksi razmeroma pogoste) in lahko bodo zahtevali tudi honorarje.

Seveda bo isto veljalo tudi za drugo plat, kajti tudi v drugih državah doslej niso potrebovali dovoljenja za prevajanje del ruskih avtorjev in tudi honorarjev jim ni bilo treba plačevati (razen tistim redkim, ki so si v tujini poiskali svoje pravne zastopnike, kot na primer Aleksander Solženicin). V zamotanem položaju se bo znašla kar precejšnja vrsta sodobnih ruskih književnikov, katerih dela v Sovjetski zvezi niso objavljali, so jih pa objavljali na Zahodu, z njihovim dovoljenjem ali pa tudi brez njega. Odslej jih brez dovoljenja ne bodo smeli objavljati, kar bo imelo zanje dobre strani (lahko se bodo objavljala samo avtorizirana besedila in tudi s honorarji bo bolj urejeno), pa tudi slabe — pred očitki, da namenoma pošiljajo svoje rokopise na Zahod, se ne bodo več mogli učinkovito braniti, češ da nimajo možnosti nadzorovati usodo svojih rokopisov, ker se nanje pač ne razteza zaščita ženevske konvencije o avtorskih pravicah.

Pri vsem tem ne gre za tako majhno stvar, kot bi se utegnilo zdeti, kajti sodobna ruska književnost v zadnjih letih vse močnejše osvaja književni trg in bralce v tujini, predvsem v zahodni Evropi in Ameriki. Velik del zaslug za to ima Aleksander Solženicin, saj je hkrati književen in političen fenomen, ovenčan z lovorovim vencem nobelovca in trnovim vencem političnega zapostavljanja doma; to mu zagotavlja širok krog bralcev tudi med tistimi, ki sicer redko posegajo po leposlovju. Vendar Solženicin še zdaleč ni edini, ki v tujini utira pot sicer ne posebno prevajani sodobni sovjetski književnosti. Tudi imena, kot so Anatolij Kuznjecov, Aleksander Bek, Mihail Bulgakov, brata Strugackij, Bulat Okudžava in druga, so že postala znana dokaj široki mednarodni javnosti — marsikdaj celo bolj znana kot domačemu, sovjetskemu bralcu.

To je predvsem posledica nenavadnega položaja dela sodobnih sovjetskih pisateljev, ki jih kulturna politika in njen izvršni organ — cenzura silita v pisateljsko dvojnost ali celo trojnost. Za kar precej sodobnih sovjetskih

pisatelj je postalo pravilo, da že pri pisanju novega dela računajo na dvojnost ali trojnost tokov, po katerih njihova dela prihajajo do bralcev: »uradnim«, »samizdatovskim« in »tamizdatovskim«.

Ti nazivi potrebujejo nekaj besed razlage.

Z uradno književnostjo mislim tisto, ki v Sovjetski zvezi izhaja v knjigah, revijah in časopisih. Količinsko je to daleč najmočnejši tok. V Zvezi sovjetskih pisateljev je zdaj 7290 članov. Že samo tolikšno število tako rekoč uradno priznanih književnikov, med katerimi jih dobršen del živi le od peresa, zagotavlja količinsko zelo obsežno »proizvodnjo«. Razmerje med količino in kakovostjo v tem toku ni ravno razveseljivo; pogosto je slišati tožbe o »sivem potoku« in na zadnjem kongresu pisateljev (poleti 1971) je bila ena glavnih tem nezadovoljstvo, ker je kljub veliki vsakoletni književni žetvi v njej razmeroma malo dobrih del.

Samizdatovski tok sodobne sovjetske (predvsem ruske) književnosti je tisti, ki sicer tudi »izhaja« v Sovjetski zvezi, vendar ne v knjigah in revijah. Gre za dela, ki krožijo po deželi v rokopisih ali prepisih na pisalni stroj. Večinoma so to dela, ki niso dobila dovoljenja cenzure za objavo, ali pa dvojniki del, ki so sicer izšla, vendar v cenzurni predelavi, medtem ko v »samizdatu« krožijo v obliki, kakršno jim je dal avtor. V tej samizdatovski (beseda je kratica od samoizdateljstvo — samozaložba) beri najdemo vse zvrsti — od pesmi in dram, prek obsežnih, več sto strani obsegajočih romanov, do raznih spominov, publicistike in navadnih političnih pamfletov. Tako na primer v samizdatovskih prepisih kroži celoten opus Solženicina in pravijo, da samo v Moskvi obstaja kar nekaj sto prepisov njegovega zadnjega velikega romana Avgust 1914.

»Tamizdat« je razmeroma nova beseda, ki je prišla v rabo šele zadnja tri, štiri leta. Pomeni tisti del sodobne sovjetske književnosti, ki je sicer napisan v Sovjetski zvezi, vendar tam zaradi cenzure ne more biti objavljen. Mnogo takih rokopisov pride tako ali drugače na Zahod, tu jih praviloma najprej objavijo založbe, ki objavljajo ruske knjige v originalu. Najbolj znane med njimi so: Posev v Frankfurtu na Maini, YPCA v Parizu, Mondadori v Milanu, druge pa so še v Veliki Britaniji, ZDA, Kanadi in drugod. Nekatere teh založb so v rokah ruske emigracije, druge pa povezane z njo. Politično-aktivni del te emigracije seveda ne goji kakšnih prijateljskih čustev ne do Sovjetske zveze ne do socializma; njena dejavnost je največkrat izrazito antisovjetska in tudi antisocialistična in tesno povezana z zahodnimi propagandnimi središči, ki vodijo politično in ideološko vojno z Vzhodom. Zato je po svoje nenormalno, da prav ti krogi na Zahodu izdajajo in popularizirajo dela mnogih sodobnih sovjetskih pisateljev, ki jim nikakor ni mogoče očitati, da so antisovjetski ali antisocialistični, še manj pa seveda, da so slabi pisatelji. Toda ozkost cenzure in birokratske kulturne politike v SZ onemogoča izid mnogih dobrih del, ki se sodobne problematike lotevajo kritično ali pa ne v skladu s formalnimi in vsebinskimi kanoni socialističnega realizma. Izdajanje takih del na Zahodu ima določeno vlogo v propagandni vojni, saj bolj kot kakršnokoli »prepričevanje« napeljuje vodo na mlin kritikov ozkosti in togosti sovjetske uradne kulturne politike. Poleg največkrat nedvomne kakovosti takih del je tudi to eden od razlogov, zaradi katerih razmeroma lahko ugledajo luč sveta v knjižni obliki na Zahodu.

— Knjige, ki jih v originalu izdajo v kakšni omenjeni založbi, navadno kaj hitro doživijo številne prevode v druge jezike. Ta »tok« — če lahko tako

rečemo — sodobne ruske književnosti je ne le količinsko močan, temveč praviloma tudi zelo kvaliteten in pravzaprav tudi edini, ki bralcu v zahodni Evropi in tudi ponekod drugod daje vpogled v najnovejšo rusko književnost, kajti tista »uradna« je v prevodih več kot skromno zastopana. »Tamizdat« torej pomeni tisto literaturo, ki izhaja »tam« — to je za mejo SZ. Seveda je normalno, da se samizdat in tamizdat močno prepletata. Najbolj pogost primer je, da tista dela, ki izidejo v knjižni obliki v tujini, v Sovjetski zvezi že dosti pred tem krožijo v prepisih. Redkeje se dogaja, da kakšna stvar izide na Zahodu, medtem ko v SZ ni znana v samizdatu; sem in tja se to zgodi, kadar avtorji sami, navadno pod psevdonimom, pošiljajo svoja dela na Zahod (Sinjavski in Daniel) in z nekaterimi čisto političnimi teksti. Po drugi strani pa seveda obstaja veliko del, ki krožijo v samizdatu, vendar pa ne pridejo za mejo ali pa v tujini nihče ni zainteresiran, da bi jih izdal; bržda je takih stvari še največ, čeprav seveda niti približno ni mogoče ugotoviti količine del, ki krožijo v samizdatu.

* * *

Vzroki za tako nenavadno »eksplozijo« samizdata in tamizdata so predvsem politični. Njihove korenine je treba iskati v XX. kongresu sovjetske partije (1956), destalinizaciji, ki mu je sledila, ter ostri reakciji na destalinizacijo, ki se je začela po padcu Hruščova (oktober 1964). Brez poznavanja teh dogodkov in dogajanj si ni mogoče zadovoljivo odgovoriti na vprašanje, odkod tako močan prodor samizdata in tamizdata in zakaj so mnoga dobra peresa sodobne ruske književnosti v trajnem in ostrem nesoglasju z uradno kulturno politiko.

V tujini si je pogosto težko predstavljati, kako silen in daljnosežen šok je bil XX. kongres KPSZ v političnem in moralnem smislu in kako močno je prizadel predvsem humanistično izobraženstvo. Sloviti tajni referat Hruščova o kultu osebnosti (to je bil eden prvih velikih dokumentov, ki so krožili v samizdatu, ta tedaj v tujini še ni bil znan) je zarezal prvo in najglobljo razpoko v dotlej precej enotno zavest sovjetskega izobraženstva o svoji partiji in državi.

Seveda že v Stalinovih časih niso bila skrivnost koncentracijska taborišča, procesi, množične deportacije, streljanje, čistke in podobne metode »kulta osebnosti«. Toda za pravi obseg vsega tega je vedela le peščica ljudi prav na vrhu, poleg tega pa je na vseh ravneh veljalo prepričanje — le med neposredno prizadetimi ne, ki pa svojih spoznanj seveda niso mogli posredovati drugim — da so obtožbe vsaj na nečem osnovane. Očitne primere preganjanj po nedolžnem so razlagali, če že ne kar opravičevali, z zelo razširjeno miselnostjo, strnjeno v izreku: »Pri sekanju dreves pač letijo iveri«. Močan vpliv je imela tudi zavest, da je Sovjetska zveza edina socialistična država in iz tega izvirajoči občutek ogroženosti, ki ga je uradna propaganda neprestano razpihovala in so ga imeli kot opravičilo za izredne ukrepe. Svoje je opravila tudi tipična ruska mesijanska ideja o posebnem zgodovinskem poslanstvu Sovjetske zveze kot prve in edine socialistične države in s tem tudi zavest o posebnih obveznostih, ki jih kot taka ima.

Gonje proti umetnikom in izobraženstvu sploh so bile v letih stalinizma pogoste in deloma javne, tako da za nikogar niso bile skrivnost. Vendar pa — vsaj v dejansko ali potencialno prizadetih krogih — ni nihče vedel, kakšen obseg so zavzele. Ko so po XX. kongresu uradno rehabilitirali kar 600 pisateljev, ki so jih pod Stalinom pobili ali pa so umrli v koncentracijskih taboriščih, je bil to hud šok. Javnost je namreč vedela le za razmeroma redke primere — v glavnem take, ki so jih javno obravnavali — in je bila večinoma, čeprav se intimno ni strinjala, pripravljena iskati takšno ali drugačno opravičilo ali vsaj pojasnilo v »posebnih razmerah«, »obsednem stanju«, »diverziji iz tujine«, »zaostrenem razrednem boju«, »podtalnem delovanju trockistov, buharincev in drugih sovražnikov« ter številnih podobnih razlagah. Posplošeno opravičilo dvomljivcev (ki ga slišimo še zdaj), bi zvenelo nekako takole: »Res ni lepo in demokratično preganjati pisatelje, ki morda niti niso sovražniki in slabi ljudje. Toda to so ljudje, ki ne razumejo, da bijemo velik zgodovinski boj za usodo vsega človeštva; v tem boju gre za veliko preveč pomembne stvari, da bi lahko v rokavicah delali z vsakim, ki ne razume posebnih razmer in odgovornosti, ki jo ima partija pred svetom in zgodovino . . .

Kljub taki večinski miselnosti je bilo tudi v letih stalinizma nekaj večjih pisateljskih imen, ki so bila v nekakšni »notranji emigraciji« — bolj umetniški kot politični. Takí so na primer Bulgakov, Platonov, Mandeljštam in Babelj, ki so že takrat marsikaj napisali z jasno zavestjo, da njihova dela ne bodo objavljena. Tedaj rokopisi niso, tako kot zdaj, na pol legalno krožili med ljudmi v številnih prepisih; poznali so jih le najožji in najbolj zanesljivi prijatelji. Ne samo stalinistični teror, tudi razpoloženje javnosti je bilo tako, da nikakor ni bilo pripravljeno sprejeti in prikrivati tako očitnega upora proti partijski kulturni politiki in njeni cenzuri, kakršen bi bil kakšen večji »samizdat«. Prav tako nihče ni računal na to, da bi svoje knjige lahko objavljali v tujini. Na Zahodu je sicer obstajala ruska emigrantska literatura, med katero je bilo tudi nekaj velikih imen, vendar je veljalo, da bi bila strážna in neoprostljiva izdaja, če bi pisatelj, živeč v Sovjetski zvezi, na skrivaj pošiljal svoje rokopise na Zahod, da bi jih tam objavljali. Zlasti pred drugo vojno, ko so se nekateri emigrantski pisatelji vračali v Sovjetsko zvezo, bi bil tak »beg« v očeh širše javnosti navadno izdajstvo. V tridesetih in štiridesetih letih je torej obstajala nekakšna neobjavljena literatura, ki niti ni bila majhna, ni pa bilo ne samizdata ne tamizdata v obsegu, ki je znan zdaj; če bi se kaj takega pojavilo, bi bržda naletelo na splošno obsodbo.

Z XX. kongresom si je partija tako rekoč sama odvzela apriorno zaupnico za vse, kar počenja. Politika »kadar sekajo drevesa, pač letijo trske«, politika ogroženosti, obkoljenosti, razrednega boja, zgodovinske odgovornosti, majhnosti posameznika pred poslanstvom partije in vseh podobnih uradnih in intimnih opravičil stalinizma je doživela smrtni udarec s sicer nepopolnim in enostranskim, toda kot bomba učinkujočim odkritjem — kult osebnosti. Nič več zgodovinski in drugi razlogi, ampak preprosto — zločin. Ne samo »iveri«, ampak 20 milijonov po nedolžnem pobitih in preganjanih. To je bil šok, ki je v velikem delu mislečega izobraženstva podrl jezove lojalnosti in — kar je bilo še bolj usodno — porušil je dotlej tako trdne in slepe jezove brezpogojne vere v partijo in končno pravilnost vsega njenega početja. Duhovni svet stalinizma se je začel nepopravljivo rušiti in velik del mislečih ljudi se je, hočeš nočeš, znašel v vrtincu splošnega in

intimnega preocenjevanja vrednot. Naj je bil Hruščov s svojo različico destalinizacije še tako nedosleden, površen in neznanstven — porušil je na videz večne vrednote in zasejal strupeno seme dvoma.

* * *

Veliko preocenjevanje vrednot se začne takoj po XX. kongresu, najprej plaho, tipajoče in precej od daleč. Dudincev z romanom Človek ne živi samo od kruha in Erenburg z Odjugo sta prvi lastovki. XXII. kongres partije (oktober 1961) da novo, zelo močno spodbudo valu destalinizacije. Pojavljati se začne nova generacija pesnikov in pisateljev, ki kmalu postanejo znani tudi v tujini: Jevtušenko, Roždestvenski in Voznesenski so najbolj znani. Tvardovski je že spremenil Novij mir v pravo trdnjavo tako imenovane literature obračuna, ki ne zajema samo poezijo in prozo, ampak tudi publicistiko, zgodovino, filozofijo in celo tiste veje eksaktnih ved, ki so posebno hudo občutile stalinistični dogmatizem — biologijo, fiziko, sociologijo in ekonomiko. Novij mir predstavi največje ime literature obračuna — Aleksandra Solženicina, ki s svojim Enim dnevom Ivana Denisoviča pomeni prelomnico v novi ruski književnosti. Pisatelji, pesniki, pisci spominov, zgodovinarji, publicisti — vsi ti nastopajo v mogočnem destalinizacijskem toku, ki dan za dnevom ruši jezove vere, neinformiranosti in slepega zaupanja. Ta val postaja neprijeten celo tistemu krogu okrog Hruščova, ki je sam sprožil destalinizacijo, kajti vse bolj kaže, da poplave, ki se je začela s slovitim tajnim referatom na XX. kongresu, ni več mogoče zajeziti in v njenih burnih vodah izginjajo celo stvari, ki jih začetniki destalinizacije niso imeli namena spreminjati. Najhujše od vsega je morda poplava skepticizma, ki zajema vrste izobraženstva in grozi, da bo zdvomila prav o vsem.

V začetku šestdesetih let je že slišati močne glasove proti »pretiravanjem« destalinizacije, zlasti v kulturi. »Opozicija« se vse bolj izrazito zbira okrog mesečnika Oktjabr in njegovega glavnega urednika pisatelja Vsevoloda Kočetova. Toda »literatura obračuna« je še vedno vodilna: Solženicin je priznan in cenjen, predlagajo ga celo za najvišjo sovjetsko književno nagrado — premijo Lenina; Jevtušenko je enfant terrible, ki povzroča težave, toda v bistvu je »dober fant in nadarjen pesnik«; moskovsko gledališče Sovremenik je pogosto izpostavljeno kritikam zaradi »neidejnosti« svojega repertoarja, toda vseeno večer za večerom nemoteno odpira vrata množici gledalcev, ki je vedno veliko večja, kot je sedežev v dvorani; gledališče na Taganki mora požirati očitke o formalizmu, toda vseeno kar naprej eksperimentira z najbolj nenavadnimi domislicami; upokojeni generali in maršali pišejo in izdajajo spomine, v katerih krivijo Stalina za katastrofo v začetku vojne; zgodovinar Nekrič napiše in izda znameniti »22. junij 1941«, ki je na tem področju bomba, podobna Solženicinovemu Ivanu Denisoviču; celo uradne enciklopedije, priročniki in sama Zgodovine KP SZ so polni očitkov na račun Stalina ter priznanj hudih napak in zločinov, storjenih pod njegovo vladavino . . .

Ob vsem tem pa se prebujajo in povezujejo močne sile, zlasti v partiji, ki jim vse širši val destalinizacije ni prav nič po godu; prestrašene so nad izbruhom, ki ga je vedno težje nadzorovati in katerega odmevi se že začinjajo širiti v gospodarstvo (zahteve po reformi), administracijo (razdelitev

dežele na sovnarhoze in delna decentralizacija) ter celo v samo partijo (razdelitev partije na kmetijski in industrijski del, rotacija profesionalnih partijskih kadrov itd.). Takih je vse več, toda njihovega glasu v javnosti še ni posebno slišati, kajti tu je še vedno N. S. Hruščov; temu vsa ta nebrzdana destalinizacija tudi ne gre povsem v račun, vendar pa se mora spričo rastoče opozicije v partijskem in državnem aparatu opirati prav na tiste, ki najbolj vihtijo zastavo destalinizacije.

Odločilni prelom nastopi oktobra 1964. Hruščov mora s svojim neprostovoljnim odstopom plačati račun za nekaj hudih neuspehov v mednarodni politiki (Kitajska, Romunija, Kuba), za to, ker je s svojimi reformami ogrozil varnost in perspektivo srednjega in višjega partijskega in administrativnega kadra, ker si je sam prisvojil vso oblast in začel gojiti nekakšen prenovljeni in humanizirani kult osebnosti. Oblast preide v roke ljudem, ki v deželi pogrešajo predvsem red, avtoriteto oblasti, disciplino, brezkompromisno spoštovanje vloge partije, poslušnost njenim napotkom. Destalinizacija je bila tista, ki je spodkopala temelje reda in discipline, zato jo je treba zavreti in postopoma povsem zaglušiti. Ne zato, da bi obnavljali mit o Stalinu — tega v bistvu nihče ne želi — ampak zato, da bi preprečili nadaljnje širjenje skepse, ki kot rja žre temelje oblasti.

Sprva je proces, ko duše destalinizacijo, počasen in previden, vendar kmalu začne kazati plodove. Cenzura postaja vse bolj trda in »literatura obračuna« si vse teže išče poti do javnosti. Založbe ne sprejemajo več »destalinizacijskih rokopisov«, tiste, ki so jih že sprejele, skrbno čistijo ali odlagajo v predale; uredništva literarnih časopisov postajajo previdna in odklanjajo vse več del piscev, ki so si sicer že pridobili znana in ugledna imena; Novij mir pod vodstvom Tvardovskega skuša ostati trdnjava destalinizacije, še vedno zbira okrog sebe največja literarna in publicistična imena šestdesetih let, toda vse manj jih lahko objavlja. Napoveduje Solženicinov roman Rakov oddelek — toda boj s cenzuro je brezupen; napoveduje Bekov roman Novo poslanstvo — toda cenzura pravi ne! Bitko za bitko izgublja Novij mir, dokler v začetku sedemdesetih let ne izgubi tudi vojno. Razrešitev Tvardovskega in sprememba uredništva je zadnji udarec. Podobno se dogaja povsod drugod. »Literatura obračuna« hkrati z destalinizacijsko ubranimi spomini in publicistiko izginja, namesto nje pa se pojavlja nov, »kočetovski« književni val, ki zahteva ortodoksno idejno trdnost in budnost nasproti domačim in tujim sovražnikom, pojavljajo se spomini generalov in maršalov, ki kažejo Stalina v dobri luči, pojavlja se publicistika, ki preteklosti ne obtožuje, temveč išče in tudi najde v njej navdihujoče primere. Aprilski »ideološki« plenum partije (1968) lahko ugotovi, da je poplava destalinizacije uspešno ustavljena in se lahko začne nova etapa boja — spravljanje nedisciplinirane in neurejene kulturne reke v natančno načrtano strugo uradne politike.

* * *

Vse to so sicer znane stvari, ki pa jih najbrž ni odveč obnoviti, kajti to je tisto konkretno politično in družbeno ozadje, ki je povzročilo nastanek dveh tako nenavadnih fenomenov, kot sta samizdat in tamizdat. Resda je bil tudi že prej književni potoček, ki se je v prepisih prelival od rok do rok in katerega posamezne kapljice so včasih zašle tudi za mejo; toda to se je

dogajalo naključno in šele po politični reakciji na destalinizacijo so se te drobne in naključne strujice začele krepiti, naraščati, združevati in se končno zlele v močan in ugleden tok. Akcija zoper destalinizacijo je sicer obnovila površinsko disciplino, ni pa disciplinirala vseh duhov in tudi ni do kraja pregnala skepse. Z destalinizacijo je namreč človeško in ustvarjalno povezana cela generacija sovjetskega izobraženstva in tudi cela generacija književnikov, med njimi mnoga najboljša peresa. Za mnoge med njimi je bil tako oster obrat, kot ga je zahtevalo ozračje po ideološkem plenumu leta 1968, nemogoč. Mnogi imajo v založbah, uredništvih ali domačih predalnih rokopise, za katere zdaj ni več upanja, da bi po normalni poti ugledali beli dan. Mnogi še naprej pišejo dela, za katera vedo, da jih ne bodo mogli legalno objaviti, toda pišejo, ker morajo ostati zvesti samim sebi, če se nočejo notranje zlomiti. Nekateri najdejo izhod v molku, drugi sklenejo kompromis, po katerem pišejo eno verzijo za objavo, drugo pa zase in za prijatelje, tretji se odločijo za odkrit konflikt z oblastjo.

Ti težavni položaji, v kakršnih so se znašli mnogi, rodijo samizdat. Rokopis, ki ga je cenzura pohabila, ali rokopis, ki ga avtor sploh ne upa ponuditi, ker ve, da bo odklonjen, pokaže svojim prijateljem; ti ga pokažejo še drugim, neredko prepisejo. In prepisi spet romajo naprej in ponovno in še in še jih prepisujejo. Avtor kaj kmalu izgubi pregled nad tem, kje kroži njegov rokopis, kdo vse ga bere in kdo vse prepisuje. Rokopisi zaživijo svoje lastno napol legalno življenje, nad katerim nima nihče nadzorstva in pregleda; nihče ne more povedati, v koliko izvodih in v kakšnih krogih krožijo. O samizdatovski »nakladi« ni nobenih števil in o razširjenosti lahko sodimo le po tako presenetljivih dejstvih, kot so pričevanja o tem, da rokopisi posameznih knjig — kdove kolikokrat že prepisani — ki so šli »v promet« v Moskvi, pogosto krožijo v tisoče kilometrov oddaljenih mestih. To se ne dogaja le s pesmimi, povestmi, romani, dramami, ampak tudi s političnimi članki, filozofskimi, sociološkimi in ekonomskimi razpravami in podobnim. Jasno je, da vse, kar kroži v samizdatu, ni čisto zlato — pri čemer ni mišljena samo kvaliteta. Dogaja se, da pri prepisovanju nehote ali namerno spreminjajo avtorski tekst, mu kaj dodajajo, izpuščajo ali »popravljajo«. Dogaja se tudi — zlasti v publicistiki — da v samizdat zaidejo izrazito provokativni teksti, katerih izvir je hudo nejasen in celo sumljiv. Dogaja se, da rokopisi iz samizdata pridejo na Zahod, kjer mnoge objavijo in nekajkrat so se avtorji pritoževali zaradi večjih ali manjših razlik med objavljenim in originalnim besedilom. Tako sem na primer sam pri prevajanju Solženicinovega Rakovega oddelka primerjal štiri zahodne izdaje tega romana v ruščini: Mondadorijevo, Posevovo, YMCA in Bodley Head. Pri tem sem opazil bistvene razlike, ki se ne tičejo le posameznih besed, ampak so pogosto ponekod celi odstavki, ki jih v drugih izdajah ni, prav tako pa je pogosto smisel posameznih stavkov ali odstavkov bistveno različen v navedenih izdajah.

Kljub takim stvarjem pa samizdat uživa ne le velik ugled, ampak tudi veliko mero zaupanja v avtentičnost tekstov. V njem so zastopana številna ugledna imena sodobne ruske književnosti, ki so vsa — ali so vsaj bila — člani Zveze pisateljev in priznana tudi na »uradni« ravni. Zanimivo je, da se doslej nihče od avtorjev, katerih dela krožijo v samizdatu, ni odrekel svojega avtorstva nad temi ilegalnimi »izdajami« kljub včasih hudemu pritisku.

Seveda bi bilo nesmiselno iskati točen rojstni datum samizdata — ker ga preprosto ni. Toda vsekakor je bil aprilski plenum CK KPSZ leta 1968

tisti najbolj vidni mejnik, ki je po eni strani zaprl vrata v legalne izdaje celi vrsti že napisanih ali šele zamišljenih del, po drugi strani pa na široko odprla vrata v samizdat kot še edino preostalo možnost, da pisatelj ponese do bralcev neokrnjeno tisto, kar je hotel povedati. Tako lahko nekoliko poenostavljeno rečemo, da se je samizdat v taki obliki in količini, kot ga poznamo zdaj, spočel na XX. kongresu, rodil pa s padcem Hruščova.

Če bi naredili spisek samizdatovskih del in avtorjev, bi bila to vsega spoštovanja vredna literarna bera, ki se lahko pohvali z imeni, kot so: Voznesenski, Roždestvenski, Jevtušenko (eni prvih avtorjev, ki so »izhajali« tudi v samizdatu), Solženicin, Daniel, Sinjavski, Kuznjecov, Bek, Visocki, Čukovska, Okudžava, Gorbanovska, Grossman, Ginzburgova in še in še. Noben objektivni kritik tem piscem ne bo odrekal kvalitete in tudi nobena trezna politična presoja jih ne bo razglasila za antisovjetske ali celo antisocialistične. Med naštetimi so vsi, razen Sinjavskega, Daniela in Lidije Gorbanovske, pisci, ki so dela, ki zdaj krožijo v samizdatu, pisali s prepričanjem, da bodo normalno in legalno objavljena v revijah in knjigah.

* * *

Zaradi boljšega razumevanja tega pojava pa tudi sicer je zanimivo pogledati nekaj najbolj znanih primerov samizdatovske in tamizdatovske literature, ki kažejo, kakšna dela so za cenzuro nesprejemljiva in zakaj.

Najvidnejši tak primer je seveda Aleksander Solženicin, vendar ga bom tu izpustil, kajti tako njegova dela kot podatki o njegovem življenju in usodi so tudi pri nas dovolj znani. Ustavil se bom ob nekaterih drugih primerih, ki so pri nas morda manj znani, so pa tudi zelo zgovorni.

Med pisatelji je tragična osebna in ustvarjalna usoda Anatolija Kuznjecova, avtorja slovitega romana-dokumenta *Babji jar*, ki je nedavno izšel tudi v slovenščini. Kuznjecov, sicer že prej razmeroma znan pisatelj srednje generacije, je dolgo skrbno zbiral vse dosegljive podatke in pričevanja o strašni tragediji, ki se je med zadnjo vojno odigravala v okupiranem Kijevu, natančneje na kraju za mestom, ki se imenuje *Babji jar*. Tu je bila ena od nacističnih klavnic na sovjetskem ozemlju, kjer so sistematično in množično pobijali Žide. Še preden je Kuznjecov napisal svoj roman-dokument, je *Babji jar* zaslovel po vsej Sovjetski zvezi in tudi v tujini zaradi neke Jevtušenkove pesmi, v kateri je ostro in neprijetno zastavil vprašanje, zakaj sovjetska uradna zgodovina in memoaristika molčita o dogodkih v tem kraju — ali ne morda zato, ker so tam pobijali »samo« Žide? Ta pesem je v SZ dvignila veliko prahu in polemik in Jevtušenko je moral zaradi nje požreti precej žolčnih očitkov.

Kuznjecov je kot pobič živel v okupiranem Kijevu in ohranil veliko spominov ne le na *Babji jar*, ampak na življenje pod Nemci sploh. Njegova knjiga je široka, z dejstvi, pričevanji in dokumenti podprta pripoved o življenju v okupiranem mestu in grozotah *Babjega jara*. Že po obliki je ta knjiga nenavadna, po vsebini pa je bila že od začetka sumljiva, kajti avtor gleda na dogodke skozi lastne, napol otroške oči in skozi oči svojih bližnjih — deda, babice, matere, sorodnikov, sosedov in znancev. Vse to so majhni, neznatni, vsakdanji ljudje, daleč od politike in literarno (v slabem pomenu besede) pojmovanega junaštva. Vprašanje, kako se prebiti in preživeti obupne

čase, se v njihovi majhni vsakdanjosti ne zastavlja kot ideološko ali politično vprašanje, ampak kot boj za vsakdanji košček kruha in za rešitev lastne kože. Poleg tega ima knjiga še dve »lepotni« napaki: prva je »abstraktni pacifizem«, ki vidi v vojni predvsem zlo, ne poudarja pa dovolj njenih patriotskih vidikov, druga pa je v tem, da so glavni junaki pravzaprav Židje.

Taka projekcija vojnih dogodkov, ki ji je dodano še nekaj neobičajnih opisov dogodkov v okupiranem Kijevu in reakcij ljudi nanje, je bila novost v sovjetski vojni literaturi. Pisatelj je roman najprej ponudil reviji Junost, ki je za Hruščova slovela kot ena od trdnjav »literature obračuna«. Toda kljub takemu slovesu Junosti in kljub nenavadni umetniški moči in prepričljivosti Babji jar ni mogel biti objavljen tak, kakršnega je avtor napisal. Cenzura je iz njega črtala mnogo besed, stavkov, odstavkov in nekaj celih poglavij — približno četrtno celotnega teksta. Tako okrnjeni roman je v nadaljevanjih izhajal v Junosti leta 1966, skoraj hkrati pa je izšel tudi v knjigi. Kljub krepkim cenzurnim posegom je zbudil izredno pozornost v Sovjetski zvezi in tudi v tujini, kjer so ga brž po izidu prevedli v več jezikov.

Kuznjecova je očitno silno prizadelo krajšanje njegovega življenjskega dela in pritisk, ki mu je bil izpostavljen in je postajal vse hujši, kakor se je veter obračal proti destalinizaciji. Poleti 1969 se je odločil za obupen korak — pobegnil je v tujino in se naselil v Veliki Britaniji. S sabo je odnesel mikrofилme s posnetki originalnega besedila svojega romana. Založnika ni bilo težko najti in že leta 1970 se je na Zahodu (v izdaji založbe Posev) pojavila originalna ruska verzija romana Babji jar. Pri tej izdaji si je avtor privoščil še eno novatorstvo: tisti del besedila, ki je bil že objavljen v Sovjetski zvezi, je dal staviti z navadnimi črkami, tisti del, ki ga je cenzura črtala, pa je dal postaviti v kurziv. Tako imajo bralci te ruske izdaje nenavadno in zelo zanimivo možnost, da se na svoje oči prepričajo o tem, kaj je cenzuro motilo. Tako je ta knjiga postala še v nekem smislu dokument: je eden zelo redkih primerov, ki avtentično prikazuje metodo in miselnost cenzure.

Žal je Kuznjecov v svoji tamizdatovski izdaji storil še nekaj: dopisal je del besedila, ki ni organsko vključeno v knjigo, ki mu manjka umetniška prepričljivost in štrli iz sicer celotnega in zaokroženega dela kot moteč tujek. Ti dodatki izdajajo predvsem avtorjevo ogorčenost in zagrenjenost zaradi razmer, ki so mu onemogočile normalno delo in življenje v Sovjetski zvezi ter ga privedle do odločitve o pobegu. Šele ti, v Londonu dopisani stavki in odstavki, zazvenijo ponekod politično dvomljivo. Na srečo je avtorju prvotni tekst očitno tako močno pri srcu, da se je odločil tudi te poznejše dodatke posebej označiti: natisnjeni so v oklepajih. Tako je torej prvotno besedilo ohranjeno v originalni obliki in ti neuspeli dodatki ne morejo kvariti vrednosti tega izjemnega dela.

Zanimiv je tudi primer znanega sodobnega sovjetskega pisatelja Aleksandra Beka in njegovega romana Novo poslanstvo. Tudi ta roman je cenzura prepovedala, toda iz razlogov, ki so tako daleč od literature in tako ničevi, da je vse skupaj skoraj neverjetno. Beku namreč res nihče ne more očitati, da je antisovjetski. Njegov roman sodi tako po obliki kot po vsebini v okvir močno propagiranih tako imenovanih proizvodnih romanov. Glavni junak romana je Onisimov, Stalinov minister za železarstvo, trd, predan in sposoben človek, ki ne pozna ničesar razen dela in discipline. Po Bekovi zamisli naj bi bil ta roman začetek velikega ciklusa, katerega osnovna tema

bi bila razvoj metalurgije, ob njej pa usode ljudi in dežele. Toda zamisel je doživela neuspeh že na samem začetku. Onisimov, glavni junak Novega poslanstva, ni negativna figura, toda pomanjkanje drobnih človeških vzgibov v njegovi duševnosti, popolna predanost delu in dolžnosti ter popolna predanost Stalinovi volji so prikazane kot lastnosti — toda zgolj posredno — ki so omogočale razraščanje mrzle, nečloveške birokracije in neovirano manipuliranje z njo. Novij mir je ta roman napovedoval od leta 1965 do leta 1971, vendar ga ni nikoli objavil. Na sestanku moskovske organizacije pisateljev leta 1966 je Venjamin Kaverin dejal: »Zakaj doslej še ni izšel Bekov roman Novo poslanstvo?« Najboljši in najbolj izkušeni književniki so se izrekli za njegov izid. Na drugi strani tehtnice pa je bilo mnenje neke dame. In njeno mnenje je zmagalo . . . Tista »dama« je vdova Ivana Tevosjana, dolgoletnega Stalinovega ministra za železarstvo. V Onisimovu je — ne brez razloga — spoznala portret svojega pokojnega moža in zastavila ves osebni vpliv, da bi preprečila izid romana. To se ji je tudi posrečilo; roman ni izšel, čeprav so Novemu miru iz najvišjega partijskega vodstva večkrat zagotavljali, da bo lahko objavljen. Končno je rokopis romana prišel za mejo in tam izšel.

Zanimiv in ne brez sence humorja je primer bratov Strugackih in dveh njunih romanov ali bolje povesti: Polž na strmini in Pravljica o trojki. Arkadij in Boris Strugacki sta zelo znana in cenjena sodobna sovjetska pisatelja-fantasta. V javnosti sta se začela pojavljati v začetku šestdesetih let z vrsto fantastičnih novel in povesti. Kmalu zatem sta si z romanom Teško je biti bog, v katerem sta se z zunanjimi prijemi fantastike lotila nekaterih temeljnih moralnih vprašanj sodobnega človeka in družbe, pridobila velik ugled in širok krog bralcev. Leta 1966 je izšel nenavaden in ne lahko razumljivi roman Ponedeljek se začinja v soboto. Kritika ga je formalno označila za novo pridobitev na področju fantastike, očitno zato, ker ga drugam ni znala vtakniti, čeprav ta stvar s fantastiko — vsaj v klasičnem pomenu — nima nič skupnega. To je nekakšna fantazija, polna nenavadne absurdnosti, s mnogimi satirično do skrajnosti zaostrenimi namigi in primerjavami s sodobno sovjetsko stvarnostjo. Hote ali nehotе je kritika spregledala ostro satiro in kritiko širših pojavov in stanj ter se zadovoljila s trditvijo, da gre samo za satiro na račun birokracije.

Po tem »uvodu« sta brata Strugacki naredila nov korak: v začetku leta 1968 se je v prvih številkah književne revije Bajkal pojavila obširna povest Polž na strmini, poleti istega leta pa je v reviji Angara izhajala povest Pravljica o trojki. V teh dveh povestih sta pisatelja tehniko absurda, ki sta jo začela razvijati v delu Ponedeljek se začinja v soboto, razvila do vrhunca in prignala do — absurda. Za povprečnega bralca sta povesti praktično nerazumljivi, ali pa ju je mogoče razumeti na sto načinov, kakor pač komu prija. Toda za bralca, ki je v politiki bolj razgledan in prefinjen, ki dobro pozna politični žargon in mu ni tuje ezopovstvo mnogih političnih in drugačnih besedil, sta povesti vendarle dovolj spoznavni satiri, in to nenavadno predrzni in pogumni. Če je ta plat pisanja bratov Strugackih tako ali drugače ušla pozornosti politike pri romanu Ponedeljek se začinja v soboto, se tokrat to ni ponovilo; glavna urednika obeh revij so odstavili, uredništvi pa krepko preresetali. Uradni očitek je bil, da sta uredništvi napravili politični napaki, ko sta objavili ti povesti. Pač pa ni bila nikakršna javna kritika izrečena pisateljema. Bržda zato, da ne bi povzročili neprijetnega hrupa v zvezi

z njima, morda pa tudi zato, ker je skrajno težko pametno in prepričljivo povedati, kaj je v obeh povestih tako napačnega. Toda obračun z revijama Bajkal in Angara je zadostoval, da je pritegnil pozornost tujine. Leta 1972 sta obe povesti izšli v ruščini v izdaji založbe Posev. Tako sta tudi brata Strugacki, na videz nenevarna fantasta, prispevala svoj delež k tamizdatovski literaturi.

Naj bo s tem primerov iz »čiste« literature dovolj, čeprav bi jih lahko našli še veliko. Oglejmo si še nekaj tistih s področja memoarske literature, ki je med destalinizacijo prav tako doživela izreden razcvet. Glavna tema te vrste literature so seveda spet taborišča, čistke in preganjanja nedolžnih. Ena prvih in tudi najmočnejših tovrstnih knjig so spomini Jevgenije Ginzburg. Avtorica je mati tudi pri nas znanega pisatelja Vasilija Aksjonova. To komunistko in ženo visokega partijskega funkcionarja v Kazanu so med čistko v tridesetih letih aretirali, jo dolgo vlačili po različnih zaporih, nazadnje pa poslali v koncentracijsko taborišče na Kolimi. Knjiga Trnova pot (nedavno je izšla v srbohrvaščini pod naslovom Kronika vremen kulta ličnosti) je pretresljiv opis telesnega in duševnega trpljenja, ki ga je morala pretrpeti. Bila je prepričana komunistka in taka ves čas tudi ostala, zato je knjiga toliko bolj pretresljiv dokument duševnih muk človeka, ki je sam pred sabo čist, ki ne more razumeti, kaj se dogaja, in se v najhujših razmerah krčevito bori, da ne bi izgubil vere v socializem. Knjiga je taka, da bi na vrhuncu destalinizacije, v letih od 1961 do konca 1964, gotovo lahko izšla tudi v Sovjetski zvezi — in v ta namen je bila tudi napisana. Toda po odstavitvi Hruščova njen izid ni bil več mogoč, lahko je »živela« samo še v samizdatu, kjer je krožila v številnih prepisih, dokler ni prišla za mejo; tu je izšla najprej v ruščini, nato pa je bila prevedena v mnoge evropske jezike.

Leta 1970 je založba Čehov v New Yorku izdala v ruščini prvi del spominov Nadežde Mandeljštam, vdove pesnika Osipa Emiljeviča Mandeljštama. Leta 1972 pa je založba YMCY v Parizu izdala še drugi del njenih spominov. Oba dela obsegata več kot tisoč strani in sta prava zakladnica malo ali povsem neznanih podatkov o ruskih umetnikih, njihovem življenju, medsebojnih odnosih in razmerah, v katerih so živeli vse od leta 1919 pa do sedanjosti. Zlasti so zanimiva njena pričevanja o času neposredno po oktobrski revoluciji in do druge vojne. Nadežda Mandeljštam je osebno poznala domala vse, ki so v teh letih kaj pomenili v ruski kulturi, posebno blizu pa si je bila z Ahmatovo, Pasternakom in Cvetajevo. Poleg teh nastopajo v njenih spominih še Babelj, Gumiljov, Serafimovič, Erenburg, Majakovski, Bagrickij, Jesenin, Zoščenko, Fadejev, Hlebnikov, Sologub, Baljmont, Blok, Brjusov, Ivanov, Katajev, Maršak, Fedin, Oleša, Platonov, Surkov, Tinjanov, Čukovski, Bedni, Bulgakov, Iljč, Belj, Lifšic, Burljuk, Gorki, Šaginjanova in desetine drugih. Za vsakogar, ki ga zanima kulturna zgodovina Sovjetske zveze, so ti spomini nadvse zanimivi, ne le zato, ker pripovedujejo o mnogih, o katerih literarna zgodovina molči ali pove le zelo malo, ampak tudi zato, ker o številnih drugih, danes slavnih in priznanih pesnikih, pisateljih, slikarjih, glasbenikih in igralcih pripoveduje stvari, ki jih ni mogoče najti v kulturni in literarni zgodovini. Seveda so njeni spomini osebni, včasih najbrž pristranski, dostikrat bežni in nepopolni — skratka, samo gradivo, samo prispevek k popolnejši podobi dobe, njenih ljudi in razmer. Predvsem pa so seveda neprecenljivo gradivo za delo in usodo

samega Osipa Mandeljštama, ki so ga v SZ zdaj že rehabilitirali in mu priznali vrednost, dasi posebne slave ni deležen. Tudi ti spomini v SZ niso mogli iziti, k čemur je dosti prispevala zagrenjenost avtorice zaradi nesrečne usode njenega moža in nje same, ki je ne skriva in za katero krivi režim. Ne glede na to pa so njeni spomini izredno zanimivo in bogato gradivo in so tehtno pomnožili zbirko pomembnih del, ki so izšla v tamizdatu.

Veliko je še samizdatovskih in tamizdatovskih memoarskih del, ki so vredna pozornosti. Tako so na primer zanimivi Spomini eserke Olicke, ki pričajo, kako so bila taborišča za politične nasprotnike v prvih letih sovjetske oblasti res samo izolatorji, v katerih so imeli zaporniki relativno svobodo, znosne razmere in učinkovito samoupravljanje; fizično in duševno ubijanje ljudi se začne šele v stalinskih taboriščih sredi tridesetih let. Pretresljiv dokument so spomini Pjotra Jakirja, sina slavnega poveljnika rdeče armade Iona Jakirja. V knjigi Otroštvo v ječi pripoveduje, kako je stalinizem obračunal s svojci, tudi z mladoletnimi otroki, »sovražnikov«.

* * *

Seveda obstaja v tamizdatu in samizdatu še veliko drugih del (nihče ne ve, koliko je na primer v samizdatu del, ki v tujini sploh niso znana). Omenil sem samo nekatera, ki se mi zdijo literarno, kulturnozgodovinsko ali kako drugače pomembna in jim tudi ne bi mogli očitati, da so v širšem smislu antisovjetska ali celo antisocialistična. So taka, da so jim časi in razmere trenutno nenaklonjene, toda koliko je že bilo v Sovjetski zvezi v zadnjih petdesetih letih ustvarjalcev, ki so jih ob določenem času razglašali za antisovjetske, antisocialistične, za sovražnike in jih celo preganjali, zapirali in ubijali, danes pa so njihova imena čista, njihovo delo priznано in cenjeno. Destalinizacija je rodila celo generacijo piscev, ki so v njej našli spodbudo in možnost za politični, človeški in umetniški obračun s stalinizmom. Večina od njih ni mogla izpovedati svojega doživljanja in dožemanja te dobe do konca, kajti preden jim je to uspelo, se je trenutni politični veter obrnil. Zato so se mnogi zatekli v samizdat in tamizdat in tako ustvarili poseben vzporeden tok sodobne sovjetske literature, ki ga je treba resno upoštevati.

Vsekakor pa je ta pojav kljub blesku imen in kvaliteti mnogih del nenormalen in bržda tudi začasen. Izčrpuje se zaloga del, ki so bila napisana med destalinizacijo ali jih je le-ta spodbudila, pa so obležala neobjavljena. Zadnji dve leti je prišlo iz samizdata v tujino le malo novega in dobrega ter je pričakovati, da se bo to upadanje nadaljevalo. Po eni strani zato, ker za nobeno literaturo ne more biti perspektiva objavljane del na skrivaj in v tujini, po drugi strani pa deloma tudi zato, ker je pristop Sovjetske zveze k ženevski konvenciji o avtorskih pravicah učinkovito zaprl luknjo, skozi katero so doma nezaželena dela utekala v tujino. Odslej je tudi sovjetski pisatelj pravno lastnik svojega dela tudi v tujini in odslej bo sam odgovoren, če bo njegovo delo izšlo v tujini.

Kaže, da je vsaj tamizdat svojo glavno vlogo že opravil. Ta vloga je bila v bistvu pozitivna ne glede na to, da so jo in jo še pogosto izkoriščajo za politične in propagandne namene. Toda takšni učinki so kratkotrajni in minljivi, medtem ko so vrednote, ki jih je ta tok sodobne sovjetske literature

posredoval svetu, trajnejše in bi bil upoštevanja vreden že, če ne bi dal svetu nič drugega kot Solženicina, Beka, Kuznjecova in Ginzburgovo. Prej ali slej bo prišel čas, ko bo ta tok sovjetske literature oziroma tisto, kar je v njem res dobrega, »rehabilitiran« tudi v svoji domovini.

Beseda tujih avtorjev

Prihodnost vzgoje

Marshall McLuhan

Ime Marshalla McLuhana je pri nas že dodobra znano, pomeni nam enega najpomembnejših ameriških mislecev zadnjega desetletja. McLuhanova misel osvetljuje predvsem nove probleme, ki jih sproža razvoj sodobne tehnične civilizacije, množičnih občil in njihovega vpliva na zavest množic pa tudi na socialne odnose; s tem utira pot spoznanjem o nujnosti, da se tradicionalne ustanove in oblike družbenega življenja odprejo novim možnostim, ki jih prinaša razvoj moderne tehnologije.

O tem razpravlja tudi esej Prihodnost vzgoje, ki ga je McLuhan objavil v svoji zadnji knjigi Spremembe 1990 (Mutations 1990). Esaj se bistrovitno ukvarja s perspektivami, ki jih tehnološka revolucija prinaša v šolstvo, izobraževanje in vzgojo. Z drznim zamahom slika na videz utopične možnosti, ki jih temu področju obeta že bližnja prihodnost; pri tem prihaja do vizije, ki v marsičem ustreza podobam življenja, kakršne je imel pred očmi Marx v svoji viziji komunistične družbe. Ne glede na svoje v prihodnost segajoče hipoteze je esaj tudi za slovensko družbo in kulturo pomembno opozorilo na tiste nujnosti v splošnem sistemu našega izobraževanja, šolstva in vzgoje, ki zmeraj bolj terjajo prehod iz ustaljenih, tradicionalnih kalupov v nove oblike, kot jih pripravljajo ne le moderna tehnologija, ampak predvsem socialistična misel.

Prišel bo dan — in morda je že tu — ko se bodo otroci učili mnogo hitreje in mnogo več v stiku z zunanjim svetom kot pa za obzidjem šole. »Zakaj bi se vrnil v šolo in opustil svojo vzgojo?« se sprašuje mladenič, ki je predčasno opustil študij. Vprašanje je predrzno, vendar pa pravilno zastavljeno: mestno okolje raznaša od energije in od množice raznovrstnih vztrajnih in nezadržljivih informacij.

Novatorji na področju šolstva se muzajo, ko pripovedujejo, kako osnovnošolci svoje odmore preživijo med pogovori o hitrosti, akcijskem radiju in značilnostih poletov najnovejšega nadzvočnega letala, potem pa se vrnejo v razred, da bi »v zvezkih spet narisali še nekaj starih, dobrih vodoravnih črt...«

Šestnajstletni mladostnik, ki obesi šolo na klin, brez dvoma tvega svojo materialno prihodnost, toda zaradi tega ni prav nič manj inteligenčen. Pro-